

تحلیل گفتمان انتقادی زیارت‌نامه اربعین: بازنمایی گفتمان مقاومت

«بر اساس الگوی نورمن فرکلاف»

زهرا یاره^۱

۱. مدرس، مرکز تخصصی حضرت فاطمه الزهرا (س)، z.yareh1179@gamil.com

چکیده

گفتمان انتقادی، فراتر از توصیف داده‌های زبانی، به بررسی فرایندهای شکل‌دهنده گفتمان می‌پردازد. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی بر اساس الگوی تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف، به بررسی زیارت‌نامه اربعین در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین پرداخته است. این مطالعه ضمن تحلیل جنبه‌های ادبی و بلاغی متن، گفتمان‌های مسلط و مفاهیم پنهان آن را که پیش از این کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند، مورد واکاوی قرار داده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد؛ در سطح توصیف، تحلیل روابط معنایی، ویژگی‌های واژگانی، چگونگی ایجاد تقابل گفتمانی بین جبهه حق و جبهه باطل را آشکار می‌سازد. این گزینش هوشمندانه زبانی از طریق فرایند طبیعی‌سازی، به مشروعیت‌سازی امامت و حاشیه‌رانی مخالفان می‌انجامد. در سطح تفسیر، بافت موقعیتی دوران امام صادق (ع) و ارتباطات بینامتنی با قرآن و سایر متون مذهبی، مشخص می‌شود، این زیارت‌نامه پاسخی گفتمانی به شرایط بحرانی جامعه شیعه و ابزاری برای ایجاد انسجام و مقابله با گفتمان حاکم عباسی بوده است. در سطح تبیین، زیارت اربعین به عنوان کنشی اجتماعی در جهت بازتولید گفتمان مقاومت شیعی و تغییر توازن قدرت در جامعه عمل کرده است. با تأکید بر ضرورت تولی و تبری، فراتر از یک متن عبادی، در جایگاه سندی ایدئولوژیک در تقابل با نظام سلطه قرار می‌گیرد.

کلیدواژه‌ها: ایدئولوژی، تحلیل گفتمان انتقادی، قدرت، گفتمان مقاومت، نورمن فرکلاف، زیارت اربعین.

مقدمه

زیارت اربعین از متون مهم مذهبی شیعه است که حضرت صادق(ع) آن را به صفوان بن مهران آموخته و فرموده‌اند: «این زیارت‌نامه را هنگامی که آفتاب روز اربعین برآمد و روز بلند شد، بخوان» (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۵۲). روز بیستم ماه صفر، روز اربعین است و به قول شیخ طوسی(ره)، روز بازگشت اهل حرم امام حسین(ع) از شام به مدینه و نیز روز ورود نخستین زائر آن حضرت، جابر بن عبدالله انصاری، به کربلا برای زیارت امام حسین(ع) است (طوسی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۷۸۷). امام حسن عسکری(ع) این زیارت را از نشانه‌های مؤمن برشمرده و فرموده‌اند: «علامات المؤمن خمس: صلاة الخميس، و زیارة الأربعین، و التختّم فی الیمین، و تعفیر الجبین، و الجهر بسم الله الرحمن الرحیم» (طوسی، همان، ج ۴، ص ۵۲).

اهمیت زیارت اربعین تنها به این نیست که از نشانه‌های ایمان شمرده شده، بلکه طبق روایت امام حسن عسکری(ع)، در ردیف نمازهای واجب و مستحب قرار گرفته است. جایگاه این زیارت در میان پنج علامت مؤمن نیز قابل تأمل است؛ چراکه پس از نماز، که ستون دین و کلید سعادت اخروی است، در مرتبه دوم آمده و این، نشان‌دهنده جایگاه والای معرفتی آن است. از آنجایی که زیارت اربعین با مضامینی مانند شهادت، ایثار، عدالت‌خواهی و مقاومت در برابر ظلم، بازتاب‌دهنده گفتمان شیعی است، تحلیل گفتمان این متن می‌تواند نشان دهد که چگونه این مفاهیم در قالب زبانی نمادین و عاطفی بازتولید می‌شوند.

این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی به بررسی زیارت‌نامه اربعین در چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف می‌پردازد. هدف اصلی این پژوهش، دستیابی به لایه‌های عمیق و پنهان متن از طریق بررسی روابط قدرت و ایدئولوژی و همچنین شناسایی ایدئولوژی‌های موجود در متن است که منجر به آشنایی‌زدایی انتقادی خواهد شد.

این پژوهش به سه پرسش کلیدی پاسخ می‌دهد:

۱. محوری‌ترین مضامین مطرح شده در زیارت‌نامه اربعین بر اساس نظریه فرکلاف کدام‌اند؟
۲. ایدئولوژی امام حسین(ع) در این زیارت‌نامه چگونه بازتاب یافته است؟
۳. رویکردهای زبانی و معنایی چه نقشی در عینیت بخشیدن به مفاهیم مطرح شده در زیارت داشته‌اند؟

با توجه به اهمیتی که زیارت اربعین در میان مسلمانان جهان دارد، پژوهش‌هایی در این زمینه صورت گرفته است. مقاله حاجی‌زاده (۱۴۰۱) با عنوان «زیارت اربعین الگویی در ترویج شعائر دینی» در دو فصلنامه جستارهای تاریخ اسلامی، که به نقش شعائر دینی در جوامع اسلامی نیز جوامع غیر مسلمان پرداخته است. شریفی (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «زیارت اربعین و نقش آن در تربیت فردی و اجتماعی زائر» که در پژوهشنامه معارف حسینی منتشر شده است، تأثیرات عمیق این زیارت در دو بُعد فردی و اجتماعی مورد بررسی قرار داده است. در بعد فردی، این پژوهش به نقش زیارت در فرآیند خودسازی، تهذیب نفس، ایجاد آرامش درونی، تقویت صبر و استقامت و افزایش خودباوری پرداخته و از منظر اجتماعی نیز، تأثیرات این زیارت در ایجاد همبستگی اجتماعی، تحقق مفهوم امت واحده اسلامی و تقویت شور و آگاهی سیاسی مورد تحلیل قرار گرفته است. در پژوهش جوانمرد (۱۴۰۰) با عنوان «سیمای امام حسین(ع) در زیارت اربعین» که در پژوهشنامه معارف حسینی به چاپ رسیده، به تبیین ابعاد مختلف شخصیت امام حسین(ع) به عنوان خلیفه‌الله و بررسی اهداف قیام عاشورا پرداخته شده است. این پژوهش با تمرکز بر محتوای زیارت اربعین، ویژگی‌های ممتاز و جایگاه رفیع سومین امام شیعیان را مورد تحلیل قرار داده است.

از جمله پژوهش‌هایی است که به بررسی الگوی گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف پرداخته است؛ در مقاله «تحلیل انتقادی گفتمان مناجات شعبانیه امام علی(ع) بر اساس الگوی نورمن فرکلاف» نوشته کاظمی و همکاران (۱۴۰۲) در فصلنامه علمی علوم حدیث است که پژوهشگران به بررسی گفتمان انتقادی مناجات شعبانیه در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین پرداخته‌اند. این پژوهش ضمن تحلیل جنبه‌های ادبی مناجات، به واکاوی گفتمان‌های آشکار و پنهان متن می‌پردازد. همچنین، در مقاله «تحلیل گفتمان انتقادی خطبه امام حسن مجتبی(ع) در وقایع پس از رحلت رسول خدا(ص) بر اساس نظریه فرکلاف» توسط خاکپور و لطفی (۱۳۹۸) در فصلنامه مطالعات ادبی متون اسلامی، گفتمان انتقادی امام حسن(ع) در واکنش به شرایط خفقان‌آور و حاکمیت قدرت مسلط بر جامعه، به‌ویژه وضعیت مردم کوفه، بررسی شده است. این پژوهش نشان می‌دهد که امام(ع) با بیانی اعتراضی و انتقادی، به پیمان‌شکنان واکنش نشان داده‌اند. این گفتمان در راستای اثبات امامت و جانشینی پس از پیامبر(ص)، بیان مظلومیت حضرت علی(ع)، برشمردن فضایل ایشان، معرفی یاران وفادار پیامبر(ص) و آگاهی‌بخشی به افکار عمومی برای حمایت از امام و یارانش شکل گرفته است.

مقاله «تحلیل گفتمان انتقادی و ادبیات» نوشته فردوس آقاگل‌زاده (۱۳۸۶)، که در مجله ادب‌پژوهش منتشر شده، نویسنده کوشیده است تا با تبیین الگوهای تحلیل زبان‌شناسان انتقادی، کاربرد این روش‌ها را در تحلیل، تفسیر و نقد متون ادبی نشان دهد. وی بر این نکته تأکید دارد که از منظر تحلیلگران گفتمان انتقادی، ادبیات به‌مثابه زبان و گفتمان در نظر گرفته می‌شود. بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که تاکنون مطالعه‌ای با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف به زیارت‌نامه اربعین پرداخته نشده است. از این‌رو، پژوهش حاضر می‌کوشد این متن را در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین، بر پایه الگوی فرکلاف، مورد تحلیل قرار دهد.

مبانی نظری پژوهش

تحلیلگران گفتمان انتقادی در بررسی‌های زبان‌شناختی خود، الگوهای متنوعی را برای تحلیل متون ارائه داده‌اند که از میان آن‌ها نظریه «دیدگاه روایی» از جایگاه خاصی برخوردار است. این رویکرد، محدوده تحلیل را فراتر از سطح جملات گسترش داده و به تبیین فرایندهای ارتباطی متون می‌پردازد و سطوح عمیق‌تر و انتزاعی‌تری مانند روابط قدرت، ایدئولوژی و بافت تاریخی-اجتماعی را مورد بررسی قرار می‌دهد. دیدگاه روایی شامل چهار سطح تحلیلی عبارت‌شناختی، مکانی-زمانی، ایدئولوژیک و روانشناختی است (آقاگل‌زاده، ۱۳۸۶، ص ۲۵).

تحلیل گفتمان انتقادی که مفاهیم اساسی قدرت، زبان و ایدئولوژی را مورد کنکاش قرار می‌دهد، در واقع انتقال مفهوم ساختار از سطح جمله و روابط دستوری به سطح متن کلان‌تر را دنبال می‌کند. این دیدگاه افزون بر تبیین واحدهای ساختاری درون متن، به کاربردهای زبانی آن نیز توجه ویژه نشان می‌دهد (میلز، ۱۳۸۲، ص ۱۷۱).

نظریه گفتمان انتقادی فرکلاف، یک نظریه تحلیل متن‌بنیاد است که هم به مسائل زبانی و هم مسائل اجتماعی توجه دارد. فرکلاف در الگوی تحلیل خود سه کارکرد توصیف (پرکتیس متنی)، تفسیر (پرکتیس گفتمانی) و تبیین (پرکتیس اجتماعی) را برای تحلیل متن پیشنهاد می‌دهد تا از این طریق ایدئولوژی نهفته در لایه‌های زیرین متن را کشف و بررسی کند (ایرانخواه و دیگران، ۱۳۹۴، ص ۳). باید توجه داشت که «ایدئولوژی نظام باورها و مقولاتی است که شخص یا جامعه با ارجاع به آن‌ها جهان را درک می‌کند و این زبان است که نقش تعیین‌کننده و حیاتی در تثبیت، بازتولید و تفسیر ایدئولوژی ایفا می‌کند» (آقاگل‌زاده، همان، ص ۷).

در بخش توصیف، متن بر اساس مشخصه‌های زبان‌شناختی تحلیل می‌شود. در سطح تفسیر، متن با در نظر گرفتن بافت موقعیت و عوامل بینامتنی بررسی می‌شود. در سطح تبیین، به توضیح چرایی تولید متن در ارتباط با عوامل جامعه‌شناختی، تاریخی، گفتمان، ایدئولوژی و قدرت پرداخته می‌شود (شایسته‌پیران و دیگران، ۱۳۷۹، ص ۹۱-۱۱۷). فرکلاف بر این نظریه تأکید دارد که هیچ متنی نمی‌تواند بدون این‌که از مسائل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه تأثیر بگیرد، تولید شود. نظریه وی بر مبانی جامعه‌شناختی تحلیل گفتمان استوار است (نصیری و طالبیان، ۱۴۰۱، ص ۳۶۰).

نورمن فرکلاف در چارچوب نظریه تحلیل گفتمان انتقادی خود - که مبنای روش‌شناختی این پژوهش قرار گرفته است - از آرای اندیشمندان برجسته حوزه نقد اجتماعی، به ویژه مفاهیم «نظم گفتمان» میشل فوکو^۱ و هژمونی گرامشی^۲ بهره برده است.

زیارت‌نامه اربعین و الگوی تحلیل انتقادی نورمن فرکلاف

در این بخش، زیارت‌نامه اربعین بر اساس سطوح مختلف الگوی تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف مورد بررسی و واکاوی قرار می‌گیرد.

۱. زیارت‌نامه اربعین در سطح توصیف

در سطح توصیف تحلیل گفتمان، بافت متن و روابط منطقی بین واژگان و معانی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این مرحله، عناصر زبانی شامل واژگان، ساختارهای نحوی و سازمان متن بر اساس پرسش‌های فرکلاف تحلیل می‌شوند. موارد مورد بررسی عبارت‌اند از: روابط معنایی بین واژگان (هم‌معنایی، شمول معنایی و تضاد معنایی)، ویژگی‌های لایه واژگانی شامل جنبه‌های استعاره‌ای و الگوی کاربرد ضمائر، بسامد جملات معلوم در مقابل مجهول، توزیع جملات مثبت و منفی، انواع وجه‌های زبانی (خبری، پرسشی و دستوری)، شیوه‌های پیوند جملات ساده و ویژگی‌های گفت‌وگویی و لحن متن (فرکلاف، ۱۳۷۹، ص ۱۶۷).

بر اساس نظریه فرکلاف، درک روابط معنایی بین واژگان به عنوان یکی از عوامل کلیدی در فهم متن محسوب می‌شود. این روابط در سه شکل شمول معنایی، هم‌معنایی و تضاد معنایی ظاهر

¹ Michel Foucault.

² Gramsci.

کنش بیانی گفتمان امام(ع)، تلاشی در جهت بازگشت به مفاهیم ارزشمند قرآنی و بستر فکری جامعه معاصر و ادوار پس از آن، نیز دگرگون ساختن محور تفکرات مخاطبان است. می‌فرماید: «تَوَازَرَ عَلَيْهِ مِنْ غَرَّتِهِ الدُّنْيَا» یعنی کسی که فریب دنیا را خورد، بر ضد او هم‌پیمان شد و «أَهْلَ الشَّقَاقِ وَ النَّفَاقِ» به معنای اهل تفرقه و نفاق است که حضرت با این عبارات باورهای مخاطبان را نقد می‌کند. سپس با عباراتی مانند «فَالْعَنَهُمُ لَعْنًا وَبَيَّلاً» و «لَعَنَ اللَّهُ مَنْ قَتَلَكَ» کنش تقبیح و طلب لعن دشمنان را که از این تفکرات پیروی می‌کنند را نمایان می‌سازد.

۲-۳. تبیین رابطه شمولی در متن زیارت‌نامه

بیان معارف جایگاه امام حسین(ع) در قالب زیارت‌نامه، نشان‌دهنده نیاز جامعه به ویژگی‌های ولایت‌پذیری جامعه در دوران امام(ع) است. اگرچه زیارت‌نامه امام(ع) دارای جنبه آموزشی بوده و هدف آن آموزش و بیداری مردم جامعه است، چنان‌که در عبارت «تَوَازَرَ عَلَيْهِ مِنْ غَرَّتِهِ الدُّنْيَا» این است که کسی که فریب دنیا را خورد، بر ضد او هم‌پیمان شد، آمده است. منظور از این عبارت، مخاطبان اصلی حرکت امام حسین(ع) و مخاطبان دعوت و اصلاح او، «عبادالله» و بندگانی بودند که در درون جامعه اسلامی دچار انحراف و اختلال شناختی و معرفتی شده و به واسطه همین انحراف و اختلال شناختی (چنانکه در چند جمله بعدی زیارت آمده است)، از منحرفان جامعه اسلامی و آن گروه از مسلمانان و بندگانی که به تفرقه‌افکنی پرداخته و اهل نفاق بودند، پیروی می‌کردند که عبارت «أَهْلَ الشَّقَاقِ وَ النَّفَاقِ» بر آن دلالت دارد.

در زیارت‌نامه اربعین، ساختار اجتماعی انحرافات اعتقادی موجب شکل‌گیری این متن شده است. مرام و مسیر آرمان‌خواهی و شهادت‌طلبی همواره ترکیبی از گزاره‌های سلبی و ایجابی در زمینه تبیین ارزش‌های انقلابی است که در این زیارت‌نامه به خوبی ترسیم شده است. حب و بغض در این وادی همواره همراه و قرین یکدیگرند. هر اندازه که سازش و تسلیم در برابر منش امامت لازم و ستودنی است، به همان میزان دشمن‌ستیزی و دشمن‌شناسی و بغض عملی در مقابل معاندان کنج‌اندیش بر هر مجاهد بیدار دل فرض است، چرا که با همین نگاه اهمال‌انگیز و سازشکارانه در طول تاریخ و در بزنگاه‌های حساس فتنه‌انگیز، افراد بی‌شماری از قطار ولایت حسین(ع) و اولاد ایشان پیاده شده‌اند (عبدی و رشیدی، ۱۴۰۳، ص ۱۸۹).

امام(ع) در این زیارت به فراخور، معارف متعددی را مطرح کرده‌اند و به منظور تعمق باورهای عظیم دینی در نهاد مستمعان بیدار دل، گهگاه از ابزارهای زبانی، لغوی و بلاغی به عنوان بخشی از زیرساخت‌های تصویرگرانه گفتمانی برای ارائه تصویری شفاف از کارکردهای نمادین قیام عاشورا استفاده شده است. همین کاربرد هدفمند از مکانیزم‌های گفتمان انتقادی، سهمی روشن در تبیین هرچه شفاف‌تر مفاهیم قیام امام حسین(ع) دارد.

نتیجه‌گیری

۱- نتایج پژوهش نشان می‌دهد که زیارت‌نامه اربعین، فراتر از متنی عبادی، کنشی گفتمانی هدفمند در بافت تاریخی و اجتماعی عصر امام صادق(ع) است. این متن با به‌کارگیری هوشمندانه سازوکارهای زبانی، به بازتعریف هویت شیعی، تقابل گفتمانی با نظام سلطه و بازتولید ایدئولوژی امامت می‌پردازد.

۲- تحلیل عناصر زبانی حاکی از آن است که واژگان، ساختارهای دستوری و شگردهای بلاغی، مفاهیم اعتقادی و سیاسی را انتقال می‌دهند و شبکه معنایی دو قطبی حق و باطل را شکل می‌دهند. همچنین، استفاده از استعاره‌های مقدس و جملات معلوم و مجهول، به مشروعیت‌سازی امامت و حاشیه‌رانی مخالفان کمک می‌کند.

۳- در بافت موقعیتی، زیارت اربعین پاسخی گفتمانی به شرایط بحرانی شیعیان در اوایل دوران عباسی است و با پیوند زدن به آیات قرآن و متون شیعی، در جهت تداوم گفتمان عاشورا، انسجام جامعه شیعه و ارائه ایدئولوژیک در برابر گفتمان حاکم عمل می‌کند.

۴- این زیارت‌نامه به مثابه کنشی اجتماعی، با طبیعی‌سازی رهبری ائمه(ع) و تثبیت مرزهای هویتی، در پی تغییر توازن قدرت است و به عنوان سندی سیاسی-ایدئولوژیک، شیوه اعلام وفاداری به جبهه حق و بیزاری از باطل را به مؤمنان می‌آموزد.

مراجع

*قرآن کریم

- ۱- إبراهيم حلوه، نوال بنت، «أثر التكرار في التماسك النصي نقاربة معجمية تطبيقية في ضوء مقالات د. خالد منيف»، مجلة جامعة أم القرى لعلوم اللغات و آدابها، العدد الثامن، ٢٠١٢.
- ۲- احمدی، بابک، ساختار و تأویل متن، چاپ یازدهم، تهران، مرکز، ۱۳۸۸.
- ۳- ایرانخواه، امید و دیگران، «گفتمان انتقادی، رویکرد نورمن فرکلایف»، اولین کنگره علمی پژوهشی سراسری توسعه علوم تربیتی و روانشناسی، جامعه شناسی و علوم فرهنگی اجتماعی، ۱۳۹۴.
- ۴- آقاگل زاده، فردوس، «تحلیل گفتمان انتقادی و ادبیات»، ادب پژوهی، شماره ۱، ۱۳۸۶.
- ۵- باقر الموسوی، محسن، المدخل الى علوم نهج البلاغة، الطبعة الاولى، بیروت، دارالعلوم، ۲۰۰۲.
- ۶- پهلوان نژاد، محمدرضا، ناصری مشهدی، نصرت، «تحلیل متن نامه‌ای از تاریخ بیهقی با رویکرد معنی شناختی کاربردی "نامه سران تگین‌آباد"»، زبان و ادبیات فارسی، سال ۱۶، شماره ۶۲، ۱۳۸۷.
- ۷- جرجانی، عبدالقاهر، اسرار البلاغة، تحقیق محمد الإسکندری، بیروت، دار الکتب العربی، ۲۰۰۵.
- ۸- _____، دلائل الإعجاز، شرح و تعلیق محمد التنجی، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۹۹۷.
- ۹- جعفریان، رسول، آثار اسلامی مکه و مدینه، ج ۱، تهران، نشر مشعر، ۱۳۷۹.
- ۱۰- جفریز، لسلی، سبک‌شناسی انتقادی، ترجمه علیرضا نبی‌لو و فرشته دادخواه، چاپ اول، تهران، امیرکبیر، ۱۴۰۳.

- ۱۱- شجاع رضوی، سعیده، «جنسیت و شمول معنایی»، فصلنامه پازند، سال سوم، شماره ۱۰، ۱۳۸۶.
- ۱۲- صفوی، کوروش، معنی‌شناسی کاربردی، تهران، انتشارات همشهری، ۱۳۸۲.
- ۱۳- طوسی، محمد بن الحسن، تهذیب الأحکام (تحقیق خراسان)، ج ۶، چاپ چهارم، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷.
- ۱۴- _____، الغیبه، محقق / مصحح: تهرانی، عباد الله و ناصح، علی احمد، ج ۲، چاپ اول، قم، دارالمعارف الإسلامیه، ۱۴۱۱.
- ۱۵- عبدی، مالک، رشیدی، آزاده، «تبیین شاخص‌های اندیشه تمدن‌ساز حرکت امام حسین علیه‌السلام با مروری بر خطوط جهادی و ولایی مطرح‌شده در زیارت اربعین (در چارچوب برخی ملاحظات زبانی و بلاغی)»، مجموعه مقالات هشتمین همایش بین‌المللی مطالعات زبان و ادبیات، تاریخ و تمدن در جهان اسلام، تهران، ۱۴۰۳.
- ۱۶- فرکلاف، نورمن، تحلیل گفتمان انتقادی، ترجمه فاطمه شایسته پیران و دیگران، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، ۱۳۷۹.
- ۱۷- محسنی، علی‌اکبر، پروین، نورالدین، «بررسی گفتمان انتقادی در نهج البلاغه براساس نظریه نورمن فرکلاف (مطالعه موردی توصیف کوفیان)»، پژوهش‌نامه علوی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ششم، شماره دوم، ۱۳۹۴.
- ۱۸- مک‌دائل، دایان، مقدمه‌ای بر نظریه‌های گفتمان، ترجمه حسین علی‌نوذری، تهران، فرهنگ گفتمان، ۱۳۸۰.
- ۱۹- میلز، سارا، گفتمان، ترجمه فتاح محمدی، چاپ اول، زنجان، هزاره سوم، ۱۳۸۲.

۲۰- نصیری، پریسا، طالبیان، یحیی، «نگاهی انتقادی بر نفثه المصدر از منظر تحلیل گفتمان نورمن فرکلاف»، پژوهش‌های بین رشته‌ای ادبی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۴۰۱.

۲۱- ون دایک، تئون، مطالعاتی در تحلیل گفتمان از دستور متن تا گفتمان کاوی انتقادی، مترجم: شعبان بهرام‌پور، محمد جواد غلامرضا کاشی، علیرضا خرمایی، ژا میرفخرایی، تهران، دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها، ۱۳۸۷.